

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 3.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2014

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Pannónia Print Kft.

KÜLLŐS IMOLA

Famennykő, somfakolbász, szárítófa

Eufemisztikus büntetésnevek egy XIX. század eleji kéziratban*

I. Kutatástörténeti szemle

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja (ma: MTA BTK Néprajzi Intézet) tudományos munkatársaként 1981 őszén szlovákiai kéziratárakban, egyebek között a pozsonyi Egyetemi Könyvtár Kézirattárában is dolgoztam. Magyar nyelvű verses kéziratokat kerestem és jegyzeteltem ki – természetesen kézzel – *A magyar népköltészet forrásai* címmel tervezett kiadványsorozat *Lírai dalok (1750–1830)* című kötete számára. A sorozatot az ELTE Folklore Tanszéke indította,¹ s bár soha nem valósult meg, de ez a kötet, illetve az évtizedeken át gyűjtött kéziratot versenyanyag lett a későbbi Régi Magyar Költők Tára (a továbbiakban: RMKT) XVIII. század *Közköltészet* című forrásantológiáinak² alapja.

A pozsonyi kéziratári kutatást jelentősen megkönnyítette Imrich Kotvan bibliográfiája,³ amiből kikerestem a magyar vagy részben magyar nyelvű kéziratokat, és tételesen át is néztem őket. (Amint akkori jegyzetfüzetemből látom, összesen 24 kötetet.) Munkám során természetesen számos olyan adatot is feljegyeztem, amelyre nekem akkor épp nem volt szükségem, de úgy gondoltam,

* Készült az OTKA K 104758. sz. pályázatának támogatásával.

1 Erről a sorozattervről összefoglaló képet ad az *Artes Populares* 8, A Folklore Tanszék Évkönyve, Bp., 1982, illetve KATONA Imre, VOIGT Vilmos, „A Magyar Népköltészet Forrásai” című kiadványsorozatról = *Mindenes Gyűjtemény I: Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2005 (*Artes Populares*, 21), 483–491.

2 Eleddig a sorozatból három kötet jelent meg: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4); *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8); *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14). A *Közköltészet 3/B* kötet *Közkerölcs és egyéni sors* címmel 2015-ben lát napvilágot.

3 Imrich KOTVAN, *Rukopisy Universitnej Knížnice v Bratislave*, Bratislava, 1970.

folklorisztikai, nyelvi, irodalmi, mentalitás- és művelődéstörténeti értéke van, s egyszer majd hasznát veheti valaki.

Ebben a tanulmányban egy olyan, saját használatra készített, vegyes tartalmú, magyar nyelvű kéziratot szeretnék bemutatni, amely nincs benne sem az 1963-as, sem a 2002-ben kibővítve újra kiadott Stoll-bibliográfiában.⁴ Címe: *Sententiae Diversorum Auctorum Josephus Xaverius Királyi*.⁵ A vaskos kéziratba (322 lap) hajdanán két kéz is írt. Az egyik a címoldalon is feltüntetett tulajdonosé, Királyi Xavér Józsefé volt, a másik egy későbbi, reszketős kézírás. (Nem kizárt, hogy a possessor időskori írása.) A gyűjteményben három konkrét dátumot találtam: 1828, 1831 és 1843. Emellett közvetett kor meghatározó adat – s egyúttal a tulajdonos érdeklődési körét, a populáris, illetve a kortárs műköltészet recepcióját is jelzi –, hogy egyaránt szerepel a kéziratban Faludi Ferenc *Fortuna szekerén okosan ül* kezdetű versének 6 sora (90b), Kisfaludy Károly *Honvágy* című verse (*Szülőföldem szép határa* 107b–108a), illetve Kölcsey *Himnuszának* 3 sora (140a). Királyi följegyezte még Csokonai *A csikóbőrös kulacshoz* írt szerelemdalának első sorait más strófákkal kombinálva (112b–113),⁶ valamint a ponyván kiadott *Mohács, Mohács, szörnyű vérontás helye* kezdetű XVIII. századi hazafias keserves egyik változatát is.⁷ Ezekon túlmenően szerepelnek benne populáris (*bor*) *köszöntők*:

Vaygon egy fő Város, mellynek neve Buda,
Buda mellett egy víz, mellynek neve Duna,
A Dunában egy hal, mellynek neve Hartsa,
A ki engem szeret, az Úr Isten tartsa.⁸

Dicsérjük az Isten nevét,
Igyuk meg a tőke levét!⁹

4 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002.

5 KIRÁLYI Xavér József, *Sententiae Diversorum Auctorum*, Pozsony, Egyetemi Könyvtár (Univerzitná Knižnica), MS 326.

6 Erre hivatkozunk is az RMKT XVIII/8, 59. sz. éneke ötvenedik (!) variánsaként.

7 A szövegcsaládról bővebben l. RMKT XVIII/14, 1. sz. Az itt felsorolt 30 variáns között (az én feledékenységem okán) sajnos, nem szerepel ez az adat, ugyanis az 1980-as években elsősorban folklórszövegeket kerestem, tehát ezt a verset nem körmöltem le.

8 *Királyi Xavér Józsefkézirata*, 120b. E borköszöntő rigmus kilenc (általunk ismert) változatból álló szövegcsaládjá: RMKT XVIII/8, 8. sz. A Királyi feljegyezte szöveg szó szerint azonos Szirmay Antal *Hungaria in parabolisában* kiadott (1804) változatával, *uo.*, 8/II.

9 *Királyi Xavér Józsefkézirata*, 155b.

Lakodalmi (?) mulató- és táncdalok:

Húzzad vígan, Laczi sógor,
Kulacsomban itt a jó bor,
Tarisznyamban zsíros sódor,
Mátkám arczán puha bíbor.¹⁰

Tánczra, húgom, ha szeretz,
Ha nem szeretsz, elmehetsz!
Beteg az ő szíve tája,
Szerelem a nyavalyája.

Addig élem vilagomat
még szél fúja pantlikámat.
Hej, de a Konty nehéz ruha,
mert azt a bú gyakran járja.¹¹

Ez a kislány nem lesz mindig árva,
Szüret után majd csak akad párja.¹²

Nincsen kedvem, nintsen,
Mivel pénzem nintsen.
Hogyha pénzem volna,
Kedvem is úgy volna.¹³

Akad köztük *nyelvtörő*: „Kerekes kerekét kerekén kerekíti kerekre”,¹⁴ akárcsak egy *nyelvtörőnek* is beillő „*hőcögtető*” *mondóka*, melyeknek XX. századi folk-lórpárhuzamait az ún. *dajkarímek*¹⁵ között találjuk meg:

Hátamon a zsákom,
Zsákomba a mákom,
Mákomba a rákom,
Ki rágta a zsákom,
Ki hullott a rákom,

10 *Uo.*, 137a.

11 *Uo.*, 155a–b.

12 *Uo.*, 4b (a törzsanyagnál későbbi kéz följegyzése).

13 *Uo.*, 150a (a törzsanyagnál későbbi kéz följegyzése).

14 *Uo.*, 120b.

15 Vö. KÜLLÖS Imola, LAZA Dominika, *Népi mondókák: Hagyományos dajkarímek, gyermekmondókák, dalok és köszöntőversikék*, Bp., Tinta, 2013, 156, 42–43.

– el széllyedt a mákom.
Ki szánnya a károm,
fogja föl a rákom,
Szedgye fel a mákom.¹⁶

A tulajdonos az iskolai penzum-versek és latin szövegek mellett leírt még egy nem igazán népi *szerelemi dal*strófát:

Szép szál virág a gyöngyvirág,
Ó be kár, ha ki reá hág.
Rút madár a halálmadár,
Ha elfogják sem nagy a kár.¹⁷

Feljegyezte a XVIII. században már jól ismert, verbuváláskor, „újoncozáskor” énekelt *katonadal*¹⁸ szövegváltozatát is:

Gyere, Pajtás, katonának!
Nem megyek én, mert le vágnak.
Ne fély Pajtás, de hogy vágnak,
Csak a karddal lapogálnak.¹⁹

A kézirat első oldalain a latin címadásnak megfelelően szólások, közmondások, szállóigék sorjáznak tematikus rendben. Néhány szöveg mellé latin megfelelőjét, illetve magyarázatát is odaírta a gyűjtemény összeállítója, másolója.

Az 1980-as években már foglalkoztatott a kora újkori latorköltészet és a betyárfolklor történeti és szövegszerű kapcsolata, s ennek apropóján a társadalmi deviancia, a büntettek és büntetések nyelvi-költői kifejezésformái is; lemásoltam tehát Királyi Xavér József gyűjteményéből az általa nagyobb témakörökbe sorolt humoros, gunyoros, eufemisztikus szólásmondásokat, képes frázisokat, metaforákat. Mivel hasonló stílusú nyelvi anyaggal eladdig én csak Mészöly Dezső Villon-tanulmányában találkoztam,²⁰ nagyon megörültem annak, hogy a régi

16 Királyi Xavér József *kézirata*, 14a–b. Változata a közel kortárs, szintén felvidéki Kelecsényi József gyűjteményében is fennmaradt.

17 *Uo.*, 121a.

18 A katonaelet fény- és árnyoldalait festő tréfás toborzó szövegcsaládja: RMKT XVIII/14, 128. sz.

19 Királyi Xavér József *kézirata*, 113a (?). A Királyi Xavér József által följegyzett első két sor a RMKT XVIII/14. 128/I. refrénjének, illetve 33–34. sorának szövegváltozata. Egyetlen szó eltéréssel (*lapogálnak / tapogatnak*) azonos a Szabó János-ék. (1837) felvidéki, í-ző nyelvjárásban leírt dalával, *uo.*, 128/IX. sz. (Sajnos forrásantológiánkban ez a hivatkozás is kimaradt. Itt pótlom.)

20 MÉSZÖLY Dezső, *Líra és tolvajnyelv* (1965) = Uő, *Esszék és asszók*, Bp, Szépirodalmi, 1978, 33–47; újra kiadva: Mészöly Dezső, *Hadova és Hamuka* = Uő, *Az igazi Villon: Mészöly*

magyar köznyelvből is adatolható ilyen. A XIX. század elején feljegyzett szel-lemes szófordulatok – ellentétben a Villon használta tolvajnyelvvél (argóval)²¹ – nemcsak a „beavatottak” szűkebb körében voltak érthetőek, hanem a közköltészet és a „jeles mondások” gyűjteményeinek tanúsága szerint többé-kevésbé közismertek voltak a XVIII–XIX. században; mi több: a korabeli társadalom különböző rétegei használták őket.²²

Átnézve az eddig publikált magyar nyelvű tolvajzsargont, illetve börtön-szlenget,²³ szomorúan konstatáltam, hogy a szótárak és szójegyzékek nem közölnek mondatszintű eufemisztikus, képes kifejezéseket, idiómákat, általában beérik a deviáns csoportok (betyárok, tolvajok, börtönlakók stb.) által használt szleng igéinek és névszóinak, illetve egy-egy megszépítő, körülíró szókapcsolatnak (például *ötön venni*: ’lopni’; *köröm közé vette*: ’ellopta’,²⁴ *enyves kezű*: ’tolvaj’) közzétételével és magyarázatával. Pedig a XVIII. századi közköltészeti forrásantológiák jegyzeteinek készítésekor (különösen a 3/A–B kötet la-torénekeiben, katona- és börtöndalaiban, rabénekeiben, valamint a kivégzési búcsúénekekben is) több olyan büntetőeszközzre és büntetési módra vonatkozó metaforikus kifejezéssel, frázissal találkozunk, amelyek a maguk korában s az adott kontextusban közérthetőek voltak, ám a mai olvasó számára már magyarázatra szorulnak.

Önmagában az a tény is feltűnő, hogy a kora újkorban a legkülönbözőbb társadalmi csoportok (korántsem csak a fentebb felsorolt „társadalmon kívü-lik”, hanem például a diákság és katonaság) életét ábrázoló, felpanaszoló köz-költészetben – az iskoladrámákban, a szolgál-, paraszt- és asszonypanaszokban – milyen gyakran esik szó a testi fenytésről, illetve a dicstelen halál különböző módozatairól. Például:

Dezső fordításai és tanulmányai, Bp., Gondolat–Magyar Művészeti Akadémia, 1993, 132–145; Uő, *Líra és tolvajnyelv = Uo.*, 237–248.

- 21 „A titkosnyelv, az argot is csoportnyelv vagy különnyelv, de lényeges jellemvonása, hogy akik használják, azzal a célzattal változtatták meg az általánosan használt köznyelv szavait, kifejezéseit, hogy a be nem avatott ne értse meg, amit mondanak. Tehát a beavatottak szándékos és tudatos védelme a titkosnyelv legjellemzőbb vonása.” BALASSA József, *A magyar tolvajnyelvről = A magyar tolvajnyelv szótára*, összeáll. SZIRMAY István. Bp., é. n., 4.
- 22 BALASSA (I. m.) áttekinti a magyar tolvajnyelv történeti szövegközléseit, szójegyzégeit és e kiadványt megelőzően csak két munkát tart említésre méltónak: *A magyar tolvajnyelv és szótára*, Írta és gyűjt. JENŐ Sándor, VETŐ Imre, Bp., 1900; *A tolvajnyelv szótára*, Bp., Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának Bűnügyi Osztálya, 1911.
- 23 A témára vonatkozó legutóbbi kiadvány további bibliográfiával: PARAPATICS Andrea, *Szlengszótár: A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomkörü szinonimamutatóval*, Bp., Tinta, 2013.
- 24 SZEMERKÉNYI Ágnes, *Szólások és közmondások*, Bp., Osiris, 2009 (A Magyar Nyelv Kézikönyvtára, 3), 840.

Nincs Jancsinak pénze,
Bot, korbács, szidalom,
Furatos a bére.²⁵

Ó, kegyetlen hóhér, te engem nem sántál,
Sós, vizes vesszővel vágányomban vágtaal [...].²⁶

– tehát arról a nagyobb témáról, amelynek a maga korában jól ismert kifejezéseit, szóképeit Királyi Xavér József csoportokba gyűjtve lejegyezte. Az elmúlt két évtizedben, közköltési forrásantológiáink sajtó alá rendezésekor a jegyzetek és a szómagyarázatok kapcsán gyakran kellett hasonló szövegrészletekkel „bajlódunk”.

Elöljáróban még egy XIX. századi versbéli példát idéznék. Ez talán nyilvánvalóvá teszi, hogy jobban kellene ismernünk a *lingua franca*, illetve a hajdani familiáris nyelv megszépítő, metaforikus idiómáit, elfeledett proverbiumainkat ahhoz, hogy helyén tudjuk kezelni egy-egy vers, ének, iskolai színjáték költői értékét, s jobban érthessük annak mondandóját, mentalitását, humorát, illetve ironikus/szatirikus voltát, röviden: nyelvi, társadalmi és kulturális „beágyazottságát”.

Egy 1842-ben feljegyzett, latorénekként induló *rabnótában* például ez szerepel:

[...] Boros Pál is el érkezet,
Jaj, de nagyon *megveretet*,
De még ezel nem árthatot,
Hegedűk be szállítatot,
Hegedűlni tanítatot,
*Siralmas nótát húzatot.*²⁷

A versszöveg értelmezéséhez tudnunk kell, hogy:

1) a *hegedű* egy speciális büntetőeszköz, az ún. (*nyak*)*kaloda* volt, mely hangszerhez hasonlító alakjáról kapta nevét. A szétnyitható fakaloda nagyobb lyukába a bűnös személy nyakát, a kisebbekbe két csuklóját szorították be. Nem véletlenül született meg a szólásmondás: „Nyakat a’ kalodából nehéz ki húzni.”²⁸ Általában a részeges garázdákat, lélekkel szitkozódókat, a vasárnapot nem

25 RMKT XVIII/14, 216. sz., 12–14. sor.

26 *Uo.*, 230. sz., 33–34. sor.

27 *Huszár Lajos versfüzete* (1842) MTAK RUI 8r 206/2/4, 4a–b. A kézirat forrásokból idézett verseket itt és a továbbiakban betűhíven, de modern interpunkciózással közlöm.

28 DUGONICS András, *Magyar Példa beszédek és Jeles mondások*, Szeged, Grün Orbán, 1820, I, 19. „[A] kaloda a bilincs és békó ósének tekinthető.” VAJNA Károly, *Hazai régi büntetések*, Bp., Lőrincz János „Univers” könyvnyomdája, 1907, II, 103. „Az elmúlt századok a köznép

tisztelőket, a házasságtörőket és paráznákat büntették hosszabb-rövidebb ideig tartó kalodázással a XVI–XVIII. században. Ezért ember-minősítő szólásmondásnak tekinthető az „Ugyan reá illik a’ nyakló” kifejezésünk.²⁹

2) A *hegedűbe üttet / veret* ’kalodába tétet, üttet’ kifejezésre az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* két XVIII. század közepi példát idéz. 1) „szegény leant hegedűbe veretven úgy gyalazatosan huczoltattak vonczoltattak az Udvaron”; „[...] Kapitány Uramnak panaszt tészek és hegedűben üttetlek”.³⁰

3) Ugyanakkor a botozás, a verés és a pálcázás megszépítő kifejezése is hasonló: „elhegedüli / elhúzza valaki a nótáját”, lásd az 1842-ben feljegyzett vers „siralmas nótáját”.

Nagy Janka Teodóra javaslata és tanulmánya hívta fel a figyelmemet Vajna Károly királyi tanácsos, büntetésügyi szakkutató monografikus munkájára,³¹ amelynek II. kötetéből sokat tanultam, elsősorban a kora újkori és újkori büntető eljárásokról, eszközökről, illetve a büntetést érdemlő vétségeket felsorakoztató ítéletekből. A szerző

először a főbüntetések között veszi számba az önálló büntetési formaként alkalmazott megszegyenítő büntetéseket (pálca, korbács, vesszőcsapás, lapát- vagy furatos ütés, csákányütés, kancsukával, bikacsökkel, tövissel való megcsapás, talpbőrrel megverés) és a 11 féle büntetéssúlyosbítás között elkülöníti a megszegyenítő büntetéseket (megbélyegzés, pellengér, közmunka, haj- és szakállnyírás). Ezt követően történik meg a megszegyenítő és megbecstelenítő büntetések rendszerezett bemutatása. Vajna elsősorban a teljesség igénye nélkül, de a reprezentativitás szándékával gyűjtött források (levéltári, kézirat források, illetve megjelent tanulmányok, cikkek) alapján adatolja az egyes büntetési tételeket – láthatóan az általános és egyedi jellemzők elkülönítésére is törekedve.³²

---

körében is legszélesebb körben ismert megszegyenítő büntetése. Vajna kiter történeti előfordulásaira, különböző típusaira és használati formáira. A XII. századtól adatolt eszköz tekintetében megkülönbözteti a gallér vagy hegedű alakú nyak- és kézkalodát (*nyakló* vagy *hegedű*), az álló nyak- és kézkalodát (ez utóbbiak jelölték a második világháború végéig a településen a bíró házát, hiszen a ház előtt helyezték el őket). A közönséges lábkaloda, a láb- és kézkaloda egészíti ki a »választékot«. A kalodába zárás történhetett a bíró háza előtt, a templomnál, a pellengérnél és a börtönben – maximum négy hétig.” NAGY Janka Teodóra, *A „Janus-arcú” megszegyenítő büntetések (Vajna Károly emlékezete)*, Börtönügyi Szemle, 31(2012)/2, 88. Vajna monográfiája több képet is közölt a különböző kalodatípusokról, a „hegedű”-t lásd *i. m.*, II, 100–101, 18–20. ábra, az álló „nyakló”-t *uo.*, 102–103, 22–23. ábra.

29 DUGONICS, *i. m.*, I, 20.

30 SZABÓ T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (a továbbiakban: EMSzT + kötetszám), V, Bukarest–Bp., Kriterion–Akadémiai, 1993, 2.

31 VAJNA, *i. m.*

32 NAGY, *i. m.*, 87.

Vajna monográfiája a nyelvi bűnökre vonatkozóan (megszólás, szitkozódás, átkozódás, káromkodás) szintén hasznos forrás – sajnos azonban nem idéz olyan nyelvi adatokat, amelyekről az alábbiakban szólni fogok.

A gúnyos, humoros, eufemisztikus szólásmondások, szóláshasonlatok Királyi latin címadásának megfelelően különböző szerzőktől (esetleg kortárs proverbium-gyűjteményekből?) származnak, de hogy kiktől, honnan, azt az összeíró nem jelzi. A kéziratban korban legközelebb álló gyűjtemény Dugonics András négy évtizedes munkájának eredményeképp halála után 2 évvel, 1820-ban jelent meg, Erdélyi János közmondásgyűjteménye az 1840-es években készült, de csak 1851-ben látott napvilágot. E két publikáció közé esik Királyi Xavér József *Szólásmondások* című összeállítása, melyet most adok közre először a *Függelékben*,³³ követve kissé következetlen, de mindenképp iskolázott emberre valló helyesírását.

Dugonics témák szerint rendezte „jeles mondásainak” anyagát, s a *Büntetések* című második szakasz csoportosítását ekképp indokolta meg: „Ez a szak hét részekre oszol; mert a bűntetéseknek nemeik heten vannak; úgymint: I. A' hát verések. II. A' far verések. III. Az orr verések. IV. A' nyak verések. V. A' fő verések. VI. A' föl akasztás. VII. Más büntetések.”³⁴

Királyi is hasonlóan csoportosította anyagát, egyedül az ún. „orr verések”-et hagyta ki, míg a fölakasztás képes kifejezéseinek leírásához kétszer is nekilátott. A feltűnő hasonlatosság ellenére sem gondolom, hogy Dugonics gyűjteményéből másolt volna – ha ismerte, inkább maga a gyűjtés és csoportosítás igénye származik innen. Sokkal inkább arról van szó, hogy a korabeli populáris kultúrában és köznyelvben ezek a megszépítő szólásmondások még közzsájon forogtak, s Királyi azokat jegyezte fel, amelyek a saját régiójában (Pozsony környékén, a Felvidéken) a büntetésekkel kapcsolatban használtak. Figyelemre méltó, s a korszellemet tükrözi,³⁵ hogy a büntetések, kivégzési módok témakörhöz kapcsolhatóan Királyi feljegyzett még egy rövid rigmust is:

Volt 's lesz is kelete
Az akasztófának,
Jajt szerző deresnek,
Gömbölyű pálczának.³⁶

33 A szóképek változatait forrásuk helyesírása szerint idézem.

34 DUGONICS, *i. m.*, I, 12.

35 Tanulságos olvasmány a történész Hajdú Lajos monográfiája, mely címével ellentétben mélyebb bepillantást enged a felvilágosodás kori társadalom büntetésekkel kapcsolatos közfelfogásába és törvénykezési szokásaiba. HAJDÚ Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Bp., Magvető, 1985 (Nemzet és Emlékezet).

36 *Királyi Xavér József kézírata*, 72a. A verset talán a Hasznos Mulatságok 1841, 212. lapjáról másolta, ahol Nagy Ferdinánd közli egy, a verésről szóló eszmefuttatás végén.

II. Szövegek és szövegváltozatok

A 61 idióma jelentésének értelmezése és variantúrájának bemutatása okán célszerűnek látszott, hogy Királyi tematikus csoportosítását kissé átrendezzem és sorszámozzam, annál is inkább, mert néhány kifejezést (szerintem) nem a megfelelő helyre sorolt, többet pedig szó szerint megismételt a különböző témacsoportokban. Amelyik szóképek, frázisnak megtaláltam közköltési háttérét és népköltési, proveriális változatát, párhuzamát, azt a „főszöveg” alatt megadom. Az elmúlt 200 évben az életmód és mentalitás megváltozásával a magyar köznyelv jelentős mértékben átalakult (elsősorban szókincsünk szűkült be, s az egykor közismert frázisok, szóképek jelentése változott meg), célravezetőnek látszott tehát, hogy néhány szólásmondást, formuláris kifejezést bővebben is megmagyarázzak, rámutassak a szóképek eredetére. Az idiómák itt modern átírással szerepelnek, a függelékben pedig betűhíven, eredeti csoportosításban.

I. A hátverések

E csoportban főként a férfiak (meg)botozásának megszépítő kifejezései szerepelnek.

1. Megsimogatták a szömörcsös hátat³⁷

A *szömörcsös* szó jelentése: 'bibircsókos', illetve 'daganatokkal, duzzanatokkal teli'. A *simogatás*, akárcsak a következő eufémizmusban a *kenegetés*, egyértelműen a verés, pálczászás gúnyos kifejezése. Dugonics emellett a következő, képileg nagyon hasonló frázist említi: „Meg egyengették a' darabos hátat.”³⁸

2. Somfahájjal kenegették a hátibőrt

A hájjal, zsírral való „megkenés” régi, közismert gyógyítási mód, amit specialisták, ún. „kenő asszonyok” végeztek. A köznyelvben a „hájjal kenegetik” kifejezés kellemes érzeteket kelt, 'nagyon dicsérik' jelentésben is előfordul, viszont a fenti eufémizmussal rokon idiómák – „Fa hájjal kenték meg a' feneket”; „Fa olajjal gyógyították farát”³⁹ – kifordítják a művelet eredeti jelentését. (Vö. VI. 2.) A botozás mint hatásos medicina említése adja a szóképek szarkasztikus humorát. Ráadásul a somfabet (a mogyorófa bot/-vessző mellett) az egyik legkeményebb, legfájdalmasabb hatású ütlegető eszköz volt. „Somfabetot faragni, más hátára kenni” volt az útonállóknak szokása a *Tobzódóké* című lator mulatóéneke szerint.⁴⁰

37 DUGONICS, *i. m.*, I, 12: ugyanígy szerepel.

38 *Uo.*

39 *Uo.*, I, 15.

40 RMKT XVIII/14, 228. sz., 25. sor. Egyetlen kézirat forrása: *Aranka György-gyűjt.* (1782–1790) STOLL 345. I, 68a–b, *Tobzódóké*.

A *hátibőr* eredetileg nyakba akasztható vagy köthető hátat borító állatprém, régi viseleti darab, az ún. kacagány volt. Bár e szólásmondásban természetesen valaki (meztelen) hátát is jelentheti, mint több hasonló szókép – „Ugyan meg izzasztották a’ háti bőrt”; „Hejbe hagyták a’ háti bőrt”; „Ki csáválták a’ háti bőrt”; „Meg fódózták a’ kutya bőrt”⁴¹ –, melyek megerősítik a eufemizmus gúnyos jelentését, azt ti., hogy alaposan helybenhagyták a delikvenst. Ugyancsak gúnyos, de egyértelműen a somfabottal való elpáholásra utal egy másik szólás Dugonicsnál: „Jól laktatták somfa kóbászszal.”⁴²

3. Legyalulták a háti dombot

Ma úgy mondanánk: laposra verték. Dugonicsnál ezen kívül több változatban is megtaláljuk: „Le faragták a’ háti görcsöt” vagy „Meg egyenesítették a’ görbe hátat”,⁴³ sőt: „Meg egyenlették derekát”.⁴⁴

4. Le se fektették, mégis jól megverték

Dugonicsnál apró eltéréssel: „Le se fektették, még is jól *el* verték.”⁴⁵ Ti. nem fektették és kötözték le a deresre, arra a négy lábú fapadra, amely a testi fenyítések (pálcázás, botozás, korbácsolás) legáltalánosabb eszköze volt a XVIII–XIX. században. Általában a paráznákat, tolvajokat és egyéb gonosztevőket büntették „deresre húzás”-sal.⁴⁶

A deresben izzadni, hatvant hétszer túrni,
Mi szokásunk felkelni, öt-hat lovat lopni.

– dicsekszik az egyik lóköető a már említett *Tobzódóké* című lator mulatóénekekben.⁴⁷

A *Nincs boldogtalanabb a parasztembernél* kezdetű, XVIII. századi *panaszénekek*ben is hangsúlyos szerepet kap a deres:

Már reggel jól korán ott terem az ispán,
Kezében a csákány robotra szólítván.
Ha szavát megveti,
Deresre fekteti
Alfelét fájlalván.⁴⁸

41 DUGONICS, *i. m.*, I, 14.

42 *Uo.*, I, 13. a farverések között.

43 Mind a három kifejezés megtalálható *Uo.*, I, 12.

44 *Uo.*, I, 14.

45 *Uo.*, I, 13. Lásd még a *farverések* megszépítő kifejezései között, a 15. sz. alatt.

46 Vö. EMSzT II, 333.

47 RMKT XVIII/14, 228. sz.

48 *Uo.*, 218/I. sz., 6–10. sor.

Egy XVIII. századi panaszos diákénekekben a mindennapos iskolai büntetések, verésfajták (botozás, vesszőzés, korbácsolás, körmös, tenyeres) között is megemlítik: „Amazt pedig, familiás, húzd az deresre!”⁴⁹

5. A famennykő ütötte meg a hátát⁵⁰

A botozás hasonló, meteorológiai jelenséget felidéző metaforája még a korban: „Meg ütötte a’ görcsös famenykő”; „Meg verte a’ botnak sebes esője”.⁵¹

6. Inge mocskát kiszappanyozták⁵²

Verésről lévén szó még képszerűbb lett volna a *kiszapulták* ige alkalmazása – amit átvitt értelemben a szidás szinonimájaként is használunk –, mert a hamulúgos szapulóban áztatott, illetve előre beszappanozott ruhából régen (fa) sulyokkal (mosófával) verték ki a szennyeződést. Vö. a régies, ritka szólással: „Megmosták sulyokkal”, azaz: elverték.⁵³ Dugonicsnál a mosással kapcsolatos eufemizmusnak több változatát is megtaláljuk: „Fejére esett a’ sulyok”;⁵⁴ „Sujokkal mosták, azzal a’ Tót szappannyal”; „Meg szappanyozták, mint a’ hetes vásznot”.⁵⁵

E két utóbbi frázis értelmezéséhez nem árt tudni, hogy a *tót szappan* a mosófa vagy sulyok tréfás elnevezése volt, a *hetes vászon* pedig a legdurvább, legkeskenyebb, legrosszabb minőségű vászonfajta, ami nem vette fel a szappant, ezért sulyokkal verték ki belőle a szennyet. A szólás tehát egyértelműen valami silány minőségű „anyag” megcsapkodására, (ki)verésére utal. Amint az a *Csinom, Pálkó, csinom, Jankó* kezdetű kuruc kori csúfoló versből is kitetszik, a *patyolat* és *hetes vászon* metafora különböző embercsoportok szembeállító „minősítésére” is alkalmas volt:

Patyolat az kuruc, gyöngy az felesége

Hetes vászon az laboncság, köd az felesége.⁵⁶

49 *Uo.*, 163. sz. (*Aria de miseria studiosi*), 35. sor.

50 DUGONICS, *i. m.*, I, 13.

51 *Uo.*, 14.

52 Csak fonémaeltéréssel: *uo.*, I, 43.

53 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 1232.

54 DUGONICS, *i. m.*, I, 30.

55 *Uo.*, I, 29.

56 *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, Kolozsvár, 2003 (Téka), 121. Érdekes, hogy épp ez a sorpár bukkan fel töredékesen a magyar nyelvterület túlsó végén, Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* (1813) c. gyűjteményében.

II. A farverések

Szemerkenyi Ágnes szólás- és közmondásgyűjteménye a „Jót szeltek a farából” címszóban számos rokon értelmű megszépítő, tréfás és gúnyos, többnyire már kiveszett szólást idéz Dugonics András és Ballagi Mór munkáiból.⁵⁷ Királyi kéziratában az egyéb büntetések csoportjában (VI.) is találunk farverésre vonatkozó szólásmondásokat, például „Meg törték farán a’ mogyorót” – ami ez esetben kettős jelentésű: valójában nem a mogyorót, hanem a mogyorófa botot törték el a bűnösön, addig ütlegelték...

1. Meglapították a farát⁵⁸

Elfenekelték, valószínűleg büntetőlapáttal, az ún. furatossal. Változatai Dugonicsnál: „Jól meg egyengették farát”;⁵⁹ „Hasra ültették, ’s farát egyengették”; „Meg ingatták farát”; „Meg rakták a’ farát”.⁶⁰

2. Farából fejébe verték az eszt

Valószínűleg a falapáttal (*furatossal*) történő ütlegelés eufemizmusa. Vö. „Farából fejébe verték az eszt”.⁶¹

3. Kiporozták a nadrágot⁶²

Képileg azonos idióma még a gatyá „kibolházása” (II. 14) és a nadrág „kiszzelezése” (II. 17) is. Igei szóalakja a mai *elnadrágotlák* kifejezésünk.

4. Megadták bélését a posztónak⁶³

Az elfenekelésre, botozásra vonatkozóan több „szabászattal”, illetve ruhaviselettel példálódzó ironikus szóképet is találunk Dugonics gyűjteményében: „Ki vették a’ ránkbul”;⁶⁴ „Ki tömték farában a’ ránkocak”;⁶⁵ „Ránkba szedték”; „Meg nézegették minden ránkcait”;⁶⁶ „Új nadrágot szabtak széles farára”; „Mérték nélkül is meg szabják a’ nadrágot”; „A’ Farát bottal mérték által”;⁶⁷ „Veres

57 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 402; DUGONICS, *i. m.*; BALLAGI Mór, *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*, Szarvas, 1850.

58 DUGONICS, *i. m.*, I, 14 „Meglapították farát” formában, továbbá BALLAGI, *i. m.*, 126.

59 DUGONICS, *i. m.*, I, 16.

60 Mindhárom: *uo.*, I, 15.

61 *Uo.*, I, 14; SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 402; BALLAGI, *i. m.*, 126.

62 DUGONICS, *i. m.*, I, 14.

63 *Uo.*, I, 15.

64 *Uo.*, I, 29.

65 *Uo.*, I, 16.

66 *Uo.*, I, 26.

67 *Uo.*, I, 16 (mindhárom).

nadrádjára kék fótot varrtak”.⁶⁸ Az ütlegek nyomán értelemszerűen megkékült a veres nadrág alatt a delikvens alfele. Ugyanezt fejezi ki a „Meg fenekelték a nadrágot”⁶⁹ és a „Meg adták tányérját a’ vörös nadrágnak”.⁷⁰ A *tányér* egyébként a posztóból készült nadrágok ülepére varrt kopásgátló folt volt. „Ki hánták a’ Salavargyit”⁷¹ – „Kihányni”, azaz zsinórral, sujtással, paszománnyal kicifrázni egy ruhadarabot általános szokás volt. A salavári (szalavári) bokáig érő, bugygyos (férfi) nadrág volt, amit e szóképben egészen máshogy „díszítettek” ki.

5. Farával fizette a bért

Dugonicsnál: „Hátára fizették a’ bért”;⁷² „Meg vették rajta a’ lócs árrát”.⁷³ Erdélyi János „Farával fizet” formában jegyezte fel, illetve egy rokon értelmű szó-lásmondást is ehhez a szóképhez kapcsolt: „Bőrével fizet, kinek pénze nincs.”⁷⁴ A verések utáni kivörösödött vagy megkékült bőrszínre utal az következő két frázis is: „Hupi kék a’ fara”; „Jaj vörös a’ combja”.⁷⁵ (Lásd még az előző szókép magyarázatát.)

6. Befűtettek néki⁷⁶

Megverték. Ugyanez a szókép teljesebb formában „Bé fűtötték a’ kemence’ szájját” szerepelt mind Dugonics gyűjteményében,⁷⁷ mind pedig Királyinál a „Más büntetések” csoportban is (VI. 13). Az égő fájdalom rokon képzetét kelti a „Reá pörköltek”⁷⁸ kifejezés is.

7. Nem szeretnék bolhája lenni

Bővebb magyarázatát lásd ugyanitt a 13. sz. alatt.

8. Nem szeretnék tetűje lenni gatya ráncában

Bővebb magyarázatát lásd ugyanitt a 13. sz. alatt.

9. Nem szeretnék bőrében lenni⁷⁹

68 *Uo.*, I, 14.

69 *Uo.*, I, 15.

70 *Uo.*, I, 14.

71 *Uo.*

72 *Uo.*

73 *Uo.*, I, 29.

74 ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*, Pest, 1851, 2542. és 1118. sz.

75 DUGONICS, *i. m.*, I, 15.

76 Királyi Xavér József *kézirata*, 13a.

77 DUGONICS, *i. m.*, I, 29.

78 *Uo.*

79 *Uo.*, I, 15.

10. Lecsépték, mint a tót búzát⁸⁰

Megbotozták. A gépesítés előtt a ponyvára kiterített gabonafélékből egy rövidebb s egy hosszabb botból álló, szíjjal összekapcsolt kéziszerszámmal, a cséphadaróval verték ki a szemet. A szemnyerésnek ez a régies módja, a szárazbab és a borsó kicséplése a XX. század végéig fennmaradt néhány archaikusabb vidéken. A *tót búza* a zab gunyoros megnevezése volt, hisz a szlovákok lakta hűvösebb vidékeken nem termett meg a búza.

11. Fahájjal kenték meg a farát

Szövegvariációit és a hájjal vagy olajjal kenetetés magyarázatát lásd a „Somfahájjal kengették” eufemizmusnál, a *Hátverések* csoportban (I. 2). Rokon jelentésű és képileg is hasonló szókép a „Fa sindellel földötték bé farát” és „Botbúl kötötték fara’ koszorúját”.⁸¹

12. Meglátogatták nemes fundussát⁸²

Tréfás, ironikus kifejezése a farverésnek.

13. Kibolhálták a gatyát⁸³

Jelentése: alaposan elverték. A fájdalmas eljárás következményeit magyarázza még a II. 7–9. eufemizmus.

15. Lefektették a deres lóra⁸⁴

Ez a megszépítő kifejezés jelentheti a deresre húzást és megbotozást (bővebben lásd a *Hátverések* csoportban, I. 4), de utalhat a nyilvános megszégyenítés másik módjára is. Kifejtettem az „Egyéb büntetések”-nél (VI. 1).

16. Megpirították a fargrófokat

Értsd: vörösre verték az alfelét. Dugonicsnál „Meg pirították a’ Far pofákat” formában szerepel.⁸⁵

17. Kiszelelték a nadrágot

Változata: „Meg szelelték.”⁸⁶ *Szelelés*nek egyébként azt a munkafolyamatot hívták, melynek során a szélirány ellenében a szórólappal levegőbe felszórt gabonát megtisztították a felesleges szeméttől, törektől. Ugyanez a frázis szó-

80 *Uo.*

81 *Uo.*, I, 17 és 16.

82 *Uo.*, I, 15.

83 *Uo.*, I, 16.

84 *Uo.*

85 *Uo.*

86 „Meg szelelték.” *Uo.*

láshasonlatként Királyi kéziratában a „Más büntetések” között is szerepelt. (vö. II. 18).

18. Kiporozták nadrágját, mint a lisztes zsákot⁸⁷

Úgy elfenekelték, hogy a nadrágja is porzott. Ezt a népnyelvi szóláshasonlatot főként gyerekekkel kapcsolatban mondták. Változatai Dugonicsnál: „Úgy el verték, mint a' lisztes zsákot”;⁸⁸ illetve rövidebben: „El verték, mint a' lisztes zsákot”.⁸⁹ Még tömörebben: „Meg zsákolták.”⁹⁰

19. Meghamuzták farát égetlen hamuval⁹¹

Az égetlen hamu értelemszerűen a (fa)bot, amivel megverték valakit. Ugyanez a szókép bővebben kifejtve: „Égetlen somfa hamuval hintegette a' hátat.”⁹²

III. Nyakverések

1. Nyakra-főre szakad a gonosz

Dugonicsnál egyetlen betű eltéréssel: „Nyakra főre szalad a' gonosz.”⁹³

2. Elkapta a nyaklevest⁹⁴

IV. Fejverések

Királyi Xavér József kéziratában csak a 'lefejezés' értelmű idiómák szerepelnek ebben a csoportban, ám Dugonicsnál szélesebb a jelentéskör, ide vette az 'agyba-főbe verés' és a 'főben járó bűn' eufemizmusait is. Nála egyébként igen gazdag és változatos szinonimáit találjuk a kriminális eredetű 'lenyakazásnak', 'fejvesztésnek'. Például: „Nyakán ütik el a' gombot”; „Nyakonn vágta a' hóhér pallossa”;⁹⁵ „Hóhér pallosára akadott”; „Kardra került rossz feje”; „Lába' elejébe hullott a' feje”; „Fejét szelték le, derekát épen hagyták”; „Egy fővel kisebb lett”; „A' tolvajnak hamar el ütik a' gombját”; „Lába közé tötték a' fejét”;⁹⁶ „Nem ugyan egy lábbal, hanem egész fővel kisebb”; „Feje vesztett ember”.⁹⁷

87 *Uo.*, I, 29.

88 *Uo.*

89 *Uo.*, I, 206.

90 *Uo.*, I, 29.

91 *Uo.*, I, 17; SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 402; BALLAGI, *i. m.*-ből is idézi.

92 DUGONICS, *i. m.*, I, 13.

93 *Uo.*, I, 19.

94 *Uo.*

95 *Uo.*, a *nyakverések* témacsoportban említi.

96 *Uo.*, I, 20.

97 *Uo.*, I, 21.

1. Örökre kötötték be szemeit⁹⁸

Bővebb változata: „Szem bé kötve állott a' halál elejébe.”⁹⁹

2. Úgy lecsapták a fejét, mint a káposztát¹⁰⁰

A fővesztést, lenyakazást gyakran egy másik kerti növényvel, a tökkel is összekapcsolja a nyelvi fantázia: „Vágták a' nyirtt fejeket, mint a' nyers tököt.”¹⁰¹

3. Fejét immáron nem vakarhatja¹⁰²

A szólásmondás hasonló fizikai lehetetlenséget kifejező topikus-változatai: „Nem fáj immár foga”; „Feje immár nem szédeleg, meg gyógyította a' hóhér”.¹⁰³

4. Fővel jött e világra, de fejetlen ment ki¹⁰⁴

V. Fölkasztás, kötél általi halál

A tolvajok, rablók, haramiák, gyilkosok és visszaeső bűnösök legáltalánosabb kivégzési módja a kora újkorban és az újkorban, amelyhez számos tréfás, gúnyos, öngigazoló és moralizáló szólásmondás, szóláshasonlat és megszépítő kifejezés kapcsolódik. Dugonics művében – melyhez leginkább hasonlít bemutatott kéziratunk – sokkal több, képileg különböző eufemizmus, metafora és szólás van, mint Királyinál. Például „Egy fára három tolvaj is fel fér”;¹⁰⁵ „A' paszámán nem illik úgy a' nadrágra, mint tolvaj a' fára”;¹⁰⁶ „Ebnek se köll a' tolvaj, ha a' fán meg száríttják”;¹⁰⁷ „Akasztó fa' sódora”; „Fel fűzték, mint a' koppót”; „Almának is a' szépét kötik fel”; „Meg adták a' lovak' árát”; „Néha akasztással is el hiresedik az ember”.¹⁰⁸ E két utóbbi kifejezés egyértelműen a lókötékre, betyárookra vonatkozik. Feltűnő, hogy a megnyúlt testű, lógó hulla I betű formájára, illetve a madarak prédájává vált tetemre utaló szóképeket Királyi Xavér József nem jegyezte fel, pedig Dugonicsnál jócskán találunk ilyeneket: „Hoszszerű bötüt csinállottak

98 *Uo.*

99 *Uo.*

100 *Uo.*

101 *Uo.*

102 *Uo.*

103 *Uo.*

104 *Uo.*

105 *Uo.*, I, 319.

106 *Uo.*, I, 312. ugyanezt a szóláshasonlatot SZEMERKÉNYI (*i. m.*, 1133) már BARANYAI DECSI János, *Adagiorum graeco-latinoungaricorum chiliades quinque c. gyűjteményéből* (Bártfa, 1598, 2, 312), majd ERDÉLYITŐL (*i. m.*, 382) is idézi.

107 DUGONICS, *i. m.*, I, 322.

108 *Uo.*, I, 22.

belőlle”; „Egy egész bötüvé változott”; „A’ varjak, verebek társaságokban lakozik”;¹⁰⁹ „Szemeit a’ hollók vágta ki”; „Hollók és varjak eledelévé lett”.¹¹⁰ Olykor a csoportos kivégzések megkönnyítésére kőből vagy téglából építettek négyszögletes, oszlopokon álló akasztóhelyeket a helységek határában.¹¹¹ Erre utal Dugonics egyik eufemizmusa: „Bé fogadta a’ hóhér oszlopos palotájába”¹¹² vagy rövidebben: „Bé illik a’ hóhér palotájába”.¹¹³ Szűcs Sándornak mesélték azt a betyármondát, amely szerint Kis Víg Miska sárréti betyár felkötése után a debreceni, négy téglaoszlopon álló akasztófát nem lehetett többé használni, mert az egyik oszlopa minden újjáépítés után leomlott.¹¹⁴

„Az volt a régi szokás, hogy az akasztott embert nem szedték le az akasztófáról, hanem elrettentő példaként ott hagyták lógni, amíg teljesen össze nem száradt. Amikor a kötele elrohadt, az akasztott ember teste összeszáradt, akkor az akasztófa alatt levő emésztőgödörbe tették és elföldelték” – írja a szólások magyarázataképp Szemerkenyi.¹¹⁵ Az akasztófát a népdalokban, -balladákban „kétágú” fának is nevezték. Például

Az acsádi pusztán van egy kétágú fa,
A’ Barna Péternek nyugodalmas háza.¹¹⁶

Egy nagyszalontai népdal érzékletes képet fest a betyárok szokványos, dicstelen haláláról:

Falu végén van egy jegenyefa,
Arra van egy betyár felakasztva.
Ha leesik, megeszik a vadak,
Megsiratják az égi madarak.
Istenem, ha magam körül nézem,
Mit ír nékem az égész életem?
Akasztófa tetején száradok,
Mint a zöld fű, én úgy elhervadok.¹¹⁷

109 *Uo.*, I, 24.

110 *Uo.*, I, 23.

111 KÜLLŐS Imola, *Betyárok könyve*, Bp., Mezőgazdasági, 1988, 57 (11. ábra).

112 DUGONICS, *i. m.*, I, 24.

113 *Uo.*, I, 317.

114 KÜLLŐS, *Betyárok könyve*, *i. m.*, 43.

115 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 37.

116 RMKT XVIII/14, 602.

117 KÜLLŐS, *Betyárok könyve*, *i. m.*, 76.

1. Csiklandós a nyaka, nem szenved a kötelet¹¹⁸

Az akasztás ironikus eufemizálása. Szövegváltozata: „A' csiklándós nyakat is meg köthetik.”¹¹⁹ Dugonicsnál több hasonló „torokszorító” képpel operáló kifejezés is találunk: a *Tolvajokról* szóló fejezetben: „Mint a' zsáknak, meg kötötték a' torkát”;¹²⁰ „Illik a' kender hám a' tolvaj' nyakára”; „Fél a' gonosz tolvaj nyakára valótúl”; „A' tolvajnak elsőben kezét, lábát azért kötözik meg: hogy azután tor-kához (ha mindgyárt csiklandós is) bátrabban férhessenek”.¹²¹

2. Nyakborbély a hóhér¹²²

A metaforikus szólásmondás megértéséhez nem árt tudni, hogy a kora újkorban a borbély nemcsak a szakáll és (férfi)haj ápolásával foglalkozott, hanem gyógyítással is. A falvakban, kisvárosokban, katonai táborokban működő, érvágáshoz, foghúzáshoz, köpölyözéshez is értő mestert, alkalmi sebészt neveztek így. Ezt a kivégzésre (fővételre, akasztásra) utaló jelentést egy hasonló szókép, a „Nyakán vágják meg az eret”¹²³ is megtámogatja.

3. A vármegye temettette el¹²⁴

Azaz: halálra ítélték és kivégezték. Ugyanezt mondhatták más szavakkal is: „A' város' költségén takarított el.”¹²⁵ Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* című munkájában (1804, 1807) egy szókimondó átokvers után az „udvarias” könyör-gés-formulasor utolsó „jókívánóságaként” említi ezt az átokformulát: „Vármegye költségén temessék el!”¹²⁶

4. Kötötték a szellőre¹²⁷

Régies, kiveszett szólás, az akasztás, azaz „hús szárítás” megszépítő kifejezése, mely képileg azonos az V. 13. frázissal. Dugonicsnál rövid változatban is szerepel: „Szellőztetik” vagy „Szél fújja a' talpát”;¹²⁸ „Szél hanyogattya a' Cser fán”.¹²⁹ Ballaginál: „Feltették szellőzni”, azaz felakasztották. A betyárdalok gyakori, köl-tői képekben gazdag motívuma a betyár keseregése elkerülhetetlen halála miatt:

118 DUGONICS, *i. m.*, I, 19; a *nyakverések* témacsoportban említi.

119 *Uo.*, I, 25.

120 *Uo.*, I, 317.

121 *Uo.*, I, 322.

122 *Uo.*, I, 20; a *nyakverések* témacsoportban említi.

123 *Uo.*

124 *Uo.*, I, 22

125 *Uo.*, I, 317.

126 Magyar nyelvű kiadás: SZIRMAJ Antal, *Magyarország szóképekben*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 205.

127 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 1276; BALLAGI, *i. m.*-ből idézi.

128 DUGONICS, *i. m.*, I, 24.

129 *Uo.*, I, 25.

Kár volna még nékem a fán megszáradni,
Lobogós gyócsgatyám szélnek bocsátani,
Szép sarkantyús csizmám szélnek összeverni...¹³⁰

Ez a motívum (az akasztott ember költői képe) először 1810 körül kiadott *Barna Péter, Tsuda Ferkó, és Sallai Pista kedves nótái* című váci ponyvanyomtatványban jelent meg és rövidebb-hosszabb változatokban burjánzott a XIX. századi népköltészetben. A nagyszalontai katonaszökevényből lett betyár, Fábián Pista nótájában is előfordul:

Túl a Kajlán van egy akasztófa,
Arra van a betyár fölakasztva.
Szél lengeti gyócs ingit, gatyáját,
Veri össze sarkantyós csizmáját.¹³¹

Lásd továbbá a Villon-verset a 13. eufemizmus magyarázatánál.

5. Úgy lóg, mint az akasztott ember¹³²

A magával tehetetlen embert ábrázoló szóláshasonlat. Látványra utaló, jósló jellegű párhuzama: „Két lába is akasztófának formájára mered.”¹³³ Szokatlanul realiztikus képet fest az akasztott emberről egy XVII–XVIII. századi erdélyi latorének három szakasza:

Másnap szegényt hogy kihazták,
Estig meg is akasztották.
Du dur duj nám, duj duj nám.

Tekéntek Ráduly fiamra,
Hát gangosan áll az nyaka.
Du dur duj nám, duj duj nám.

Kétfelé vette az lábát,
Kilehelte az szufláját.
Du dur duj nám, duj duj nám.¹³⁴

130 RMKT XVIII/14. 3/A. 602.

131 KÜLLŐS, *Betyárok könyve, i. m.*, 201.

132 DUGONICS, *i. m.*, I, 22.

133 *Uo.*, I, 312.

134 *Szegénylegények mulató éneke* = RMKT XVIII/14, 226. sz., 14–16. versszak.

Az utóbbi strófa formuláris szövegváltozatait más XVIII. századi kéziratos énekekben is megtaláljuk: „Két felé veti a lábát / Rámvicsorítja a fogát...”¹³⁵

6. Megfúlt a hóhér madzagán¹³⁶

Szemerkenyi gyűjteménye Baróti Szabó Dávidtól (1803) idézi: „Akasztó-fán szellőzik. (A' hóhér fojtó gombot kötött nyakára: meg-fúladt a' hóhér madzagán.) Vagyis: felakasztották.”¹³⁷ A kötél általi halál, pontosabban az olcsó madzag vagy kötél elvontabb s egyszerűsített meg szépítő kifejezése még Dugonicsnál: „Egy pótrán vették nyakára valóját”¹³⁸ vagy rövidebben: „Fel nyakra valózták”.¹³⁹ A kötél mint divatos ruhadarab szerepel az egyik ironikus, 1848-as Petőfi-versben is (*A mágnásokhoz*):

Dicsőséges nagyurak, hát
Hogy vagytok?
Viszket-e egy kicsit a
Nyakatok?
Új divatu nyakra való
Készül most
Számotokra... nem cifra, de
Jó szoros.

A madzag, kenderzsineg vagy kötél megkötésének képével operálnak még a következő szólások: „Meg kötötték a' torkát, mint a' zsáknak”,¹⁴⁰ rövidebben: „Bé kötötték a' zsák' szájját”; szókimondóbban: „Hurokra akadt a' torka”; „Nyakára fujtották a' kötelet”,¹⁴¹ „Bele keverődött a' kenderbe”; „Meg kötötték a' kender ingnek gallérját”.¹⁴²

7. Nem éri lába a földet¹⁴³

Azaz: felakasztották, s olyan magasan lóg, hogy „El lehet lába alatt járni”;¹⁴⁴ „Oly magosra emelték: hogy el se érhetni”. Topikus változata: „Fel emelték a' pócra”,¹⁴⁵ illetve a 4. kifejezésnél már idézett „Szél fújja a' talpát”.¹⁴⁶

135 Variánsaival együtt l. *uo.*, 225. sz.

136 DUGONICS, *i. m.*, I, 22.

137 SZEMERKENYI, *i. m.*, 37; BARÓTI SZABÓ DÁVID, *A' Magyarság' Virági*, Komárom, 1803, 320–321.

138 DUGONICS, *i. m.*, I, 22.

139 *Uo.*, I, 24.

140 *Uo.*, I, 25.

141 *Uo.*, I, 23.

142 *Uo.*, I, 25.

143 *Uo.*, I, 22.

144 *Uo.*, I, 23.

145 *Uo.*, I, 25.

146 *Uo.*, I, 24.

8. Ég és föld között lakik¹⁴⁷

Régies, kiveszett szólás, használatáról és jelentéséről „csak Dugonics András gyűjteményéből van némi ismeretünk, aki a *Föl akasztás* című fejezetben közölte. Feltehetően ugyanezt jelenti az »Ég föld között jártattya a' szellő« szólás is. Ez a példa a *Tolvajok* című fejezetben található, s valószínűsíthető, hogy a tolvajra is hasonló büntetés – vagyis a felakasztás – várt” – jegyzi meg Szemerkenyi a következő szólásmondás ismeretében: „Hosszú újjú. – Ágasra való.”¹⁴⁸ A *Tobzódóké* című XVIII. századi lator mulatóéneke záró strófájában hasonló eufemisztikus kifejezésekkel írják le az akasztást:

Azután felakadni, az egeket nézni,
Végzetlen csudára ég-föld között függni.¹⁴⁹

A magasban lógás érzékeltetésére szolgált egy földhözragadtabb szemléletű szólásmondás is Dugonicsnál az *Egyéb büntetések* között: „Oda tötték, ahhol a' kutyá ki nem kapja kezébül a' kenyeret.”¹⁵⁰

9. Lajtorján ment a sírba¹⁵¹

Dugonicsnál egy másik változata is van ennek az eufemizmusnak a *Tolvajok* című fejezetben: „Lajtorján vitték a' sírba.”¹⁵² Topikus változata ugyanennek a szóképnek: „Föl hágott a' lépcsőn, de le nem jöhetett”,¹⁵³ vagy „Vezetni köllött a' sírba” – vagyis az akasztóházhoz.

10. Kivitték, de a fán felejtették / felejtették¹⁵⁴

Felakasztották. Királyi egyetlen fonéma eltéréssel kétszer is feljegyezte ezt a megszépítő szólásmondást. Topikus variánsa: „Meg terhelte a' fát.”¹⁵⁵

11. Felmagasztalták az ég felé

Felakasztották. Dugonicsnál ugyanez az eufemizmus egy fonéma eltéréssel szerepel.¹⁵⁶ Bővebb változata a kivégzés nyilvánosságára is utal: „Ország világ

147 *Uo.*, I, 22.

148 *Uo.*, I, 318.

149 RMKT XVIII/14, 228. sz., 29–30. sor.

150 DUGONICS, *i. m.*, I, 32.

151 *Uo.*, I, 22.

152 *Uo.*, I, 314.

153 *Uo.*, I, 25

154 *Uo.*, I, 23.

155 *Uo.*

156 *Uo.*, I, 22.

láltára fel magasztaltatott.”¹⁵⁷ Topikus változata: „Föl vitték a ’ fölleg várba.”¹⁵⁸
Petőfinél ezt olvashatjuk:

A jó öreg, a gondos nevelő!
Akasztófára kellett jutnia,
Ki annál sokkal több[et] érdemelt.

A szomszéd asszony ott vala
Fölmagasztaltatásán.
Látá, midőn a mester
Hurkot kötött nyakán, s ő
Nyelvét hosszan kiölté,
Mintegy csúfolva a világot,
Ki ilyen csúffá tette őt.

(Az apostol)¹⁵⁹

12. Fán száradt csuka¹⁶⁰

Az akasztott ember hullájának gúnyos megnevezése. Köztudott, hogy a gyorsan romló húsok és halak egyik legarchaikusabb tartósítási módja a napon való szárítás, szikkasztás volt. Az EMSzT 1681-ből „aszszú halat [...] Száraz halat” és 1710-ből „száraz csukát” emleget.¹⁶¹ Az akasztófát mint az emberi „hússzárítás” egyik „eszközét” bővebben magyarázom a következő, 13. szóképnél.

13. Kitették a szárítófára¹⁶²

Az akasztófa egyik megszépítő elnevezése volt a *szárítófa*. Képileg ugyanaz, mint az V. 4. frázis. Szemerkenyi szólásgyűjteménye az „Akasztófán száradjon”; „Akasztófán szellőzik” és a „Ki tötték a szellőre” régies, ritka szólások között említi egy Petőfi-verssel (*Három fiú*) és egy Móra-idézettel együtt: „Akkor olyan betyáros világ volt, sok szép tanyai legényt kitétek a szárítófára a városi urak” (Móra Ferenc: *Ének a búzamezőkről*).¹⁶³ Szirmay Antalnál (1804, 1807) egy átokversben szóláshasonlatként és eufemizmusként is megjelenik az akasztott ember látványa:

157 *Uo.*, I, 317.

158 Mindkét kifejezést l. *uo.*, I, 22.

159 Mindkét Petőfi-idézetem a kritikai kiadás Kerényi Ferenc hagyatékában maradt 6., megjelenés előtt álló kötetének szövegállapotát tükrözi.

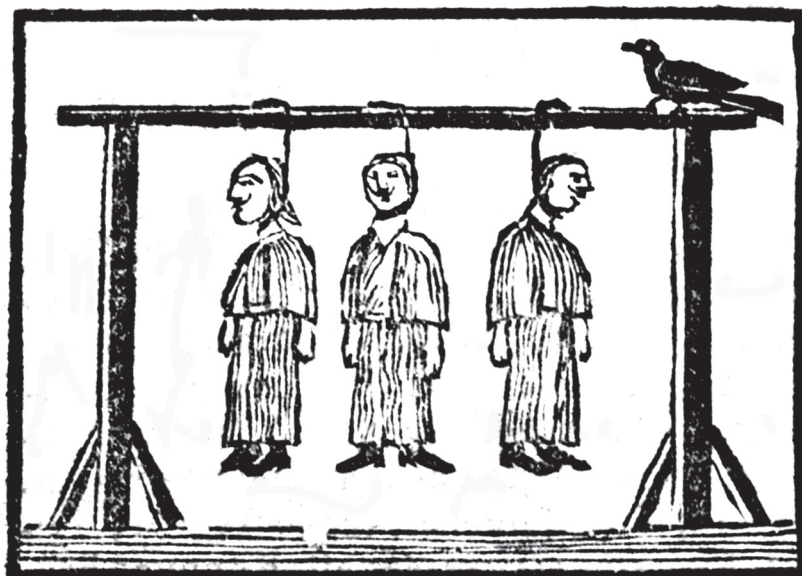
160 DUGONICS, *i. m.*, I, 23.

161 EMSzT XII, 150.

162 DUGONICS, *i. m.*, I, 24.

163 SZEMERKENYI, *i. m.*, 37.

Akasztófán fogsz száradni, mint kürtöbe füstös hús,
Varjúk fognak eltemetni, jut lelkednek pokoljuss!¹⁶⁴

A hasonló magyar eufemizmusok ismeretében Mészöly Dezső így fordította Villon *Hadova és Hamuka* című tolvaj-zsargonban írt ciklusának I. darabját:

Párizsban, a nagy *irhaszáritón*,
Hol *nyakravalót* kaphat a balek,
Öt-hat jó firma barnul a napon,
Ha dolgoznak a fogdmegek.
Zsiványoké a felső emelet,
Hol legjobban hintáz a szél...

Egy másik Villon-vers (*Üzenet Garnier börtönparancsnok úrnak a sikeres fölleb-
bezés után*) ajánlásában is azonos az akasztott ember szóláshasonlatban megje-
lenített képe:

Herceg, ki nem próbál szerencsét,
Az ott szellőzik fönn a fán,
Mint bőr, ha szárítóra tették....¹⁶⁵

164 SZIRMAY, *i. m.*, 205.

165 MÉSZÖLY, *Az igazi Villon, i. m.*, 132 és 131.

Az akasztófa, illetve az akasztás ritkábban előforduló eufemisztikus szóképe: „Föl kötötték a' bú felejtőre”;¹⁶⁶ „A' fogásra akadt”.¹⁶⁷

14. Pap volt halálán, de nem temetésén¹⁶⁸

Gúnyos eufemizmus. Bár a kivégzéseken mindig jelen volt egy pap, hogy az elítélt bűnös az utolsó perceiben keresztény módon megbánhassa bűneit, ám mint az előző szólásmondásokból kiderült, tisztességes elföldelésére (teteme és sírja beszentelésére) már nem került sor. Ilyen kriminalisztikus, végtisztesség nélküli halálesetet idéz fel egy hasonló gúnyos szólásmondás is: „El temették szemfödél nélkül.”¹⁶⁹ A betyárdalokban is meg-megemlítik sajnálkozva, hogy „szegény betyár” koporsó – sőt tisztességes ruha és csizma – nélkül, mezítlábasan van eltemetve.

VI. Egyéb büntetések: szóbeli fenytés, nyilvános megszégyenítés, verés kézzel, pálcával, bottal

Az e csoportba feljegyzett szólásmondásoknak, formuláris kifejezéseknek többsége valóban büntetésre, fizikai bántalmazásra utal, kivéve a 4–6. frázisokat, ezeket azonban Dugonics is a *Más büntetések* között említi.

1. Megültették vele a piacon a falovat¹⁷⁰

A faló, vagyis szegyenlő (ném. *Schmach-* vagy *Schandpferd*) nyilvános megszégyenítésére szolgáló, jelentős fizikai fájdalmat okozó büntetőeszköz. Rendszerint olyan helyen állt, ahol a rajta ülő vétkest sokan láthatták. Az eufemizmus rövidebb formája: „Megültették vele a' fa lovat.”¹⁷¹

Az éles, keskeny faló (van, ahol egy lóbőrrel bevont, máshol pedig csak puszta gerenda) volt, de

nem szolgált eredetileg a testi fenyték végrehajtására, hanem oly megbecstelenítő rendeltetése volt mint a szegyen fának (pellengér), ráültették t. i. a bűnöst a falóra és ülve ott kellett maradnia, néha hosszabb ideig, mi által a közgúny tárgyává tették. Csak kivételesen verették meg eleintén a bűnöst a fa-lovon, azonban a XVII. század felé már sűrűen találkozunk ítéletekkel, melyek szerint a falovon

166 DUGONICS, *i. m.*, I, 24.

167 *Uo.*, I, 25.

168 *Uo.*, I, 24.

169 *Uo.*, I, 23.

170 *Uo.*, I, 15. Ugyanígy említi ERDÉLYI, *i. m.*, 2529. sz. hozzászólásában: „Közszegyennek tették ki, valamely fa lóféle alkotványra állítván a bűnöst.”

171 *Uo.*, I, 28, a VII. nagy csoportban, a *Más büntetések* között is említi.

való nyargalásra ítélt bűnös, midőn jelképes nyargalását elvégezte, leszálláskor a falovon megveretett.¹⁷²

A hazai, büntetést ábrázoló képek legrégebbje az az ábra, melyen egy mezetlen nő lovagol gerendaélen: a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban őrzött, 1377-ban készült misekönyv egyik kezdőbetűje.¹⁷³ Egy másik történeti adat:

A Hajdúkerület 1698. nov. 22-én hozott statutumának ide vonatkozó része: Valaki adtával, teremtettével káromkodik, elsőbben egész vasárnap fa-lovon üljön, elbocsáttatván keményen megveressék, 2-do ha ugyanabban compariáltatik: fa-lóra ültetessék, egész nap követ tartson a nyakában, elbocsáttatván megkiáltsa, hogy halált érdemelt volna: 3-tio ha ugyanazon vétekben találhatik: irremissibiliter megköveztessék.¹⁷⁴

A falóra ültetés szokását az EMSzT 1688-ból adatozza először és 1762-ből utoljára mint a tolvajok, káromkodók és istenkáromlók egyik büntetési módját. Adataihoz Szabó T. Attila hozzáfűzi még: „Az erdélyi régiségből csak Kolozsvárról, a közeli Tordáról és Kézdivásárhelyről van adalékunk arra a – hihetőleg egykor másutt is ismeretes – büntető szokásra, hogy a valamilyen bűnben/vétekben leledzőt a piacon felállított falóra kötözték, és az ítéletben meghatározott két óráig – másoknak elrettentő például, ország-világ csúfjára – ott tartották.” Előfordult az is, hogy a kiszabott idő lejárta után a bűnöst a faló alatt meg is botozták.¹⁷⁵ A XVIII. században a katonaságnál több személy együttes büntetésére is használták a falovat. Ehhez hasonló iskolai fegyelmező eszköz volt a faszamár.

2. **Mogyorófa-olaj, furcsa olaj**¹⁷⁶

Topikus változatait Dugonics a *Farverések* között jegyezte fel: „Fa olajjal gyógyították farát”; „Fa hájjal kenték meg a’ feneket”.¹⁷⁷ A kenéssel való gyógyításról már szóltam az I. 2. eufemizmusnál, e két utóbbi frázis nyilvánvalóan ironikus.

3. **Úgy meg van verve, mint a csap**

Szóláshasonlat, mely a boroshordó (fa)csapjának kiütögetését idézi. Szövegváltozata Dugonicsnál: „Úgy meg van verve, mint a’ *zsúp*.”¹⁷⁸ Ez is munkafolyamatra, a (zsúp)szalmából készült háztetők ütögetéssel való tömörítésére utal.

172 VAJNA, *i. m.*, II, 137.

173 *Uo.*, II, 58. ábra.

174 *Uo.*, II, 139.

175 Tulajdonképpen nem ebbe a csoportba való. Vö. EMSzT IV, 61–662.

176 DUGONICS, *i. m.*, I, 16.

177 *Uo.*, I, 15.

178 *Uo.*, I, 16.

4. Ott is vakarja, ahol nem viszket¹⁷⁹

– mármint az az ember, aki nagy bajban van vagy lesz. A régi, ismert szólás számos példáját idézi Szemerkenyi.¹⁸⁰ Ez és a következő idióma a kézirat *Fölkasz-tás* téma-csoportjában is szerepelt, jóllehet egyik sem volt odavaló.

5. Ott is tapogatja, ahol nem fáj¹⁸¹

E tréfásan csúfolódó népnyelvi szólással jellemezték azt az embert, akinek semmi sem jó, folyton panaszkodik. Számos példáját idézi Szemerkenyi gyűjteménye.¹⁸²

6. Elöl víz, hátul tűz¹⁸³

Azaz: mindenhol veszély fenyeget, az ember reménytelen helyzetben van. Szemerkenyi szerint először Baranyai Decsi János XVI. századi gyűjteményében fordul elő így ez a népnyelvi, közismert szólás. A főnevek cseréjével említi „Elöl tűz, hátul víz” alakban Kovács Pál 1794-ben kiadott összeállítása.¹⁸⁴

7. Úgy megérdemlette a verést, mint szűz a koszorút¹⁸⁵

Régies, kiveszett szóláshasonlat, amelyet „Lehet pozitívan elismeréssel vagy ironikusan alkalmazni”.¹⁸⁶ Esetünkben egyértelműen ez utóbbiról van szó. Dugonics feljegyezte bővített változatát is: „Megérdemli az akasztófát, mint szűz leány a koszorút”.¹⁸⁷ Kresznerics Ferencnél a szólás jelentése tágabb értelmű: „Megérdemli, mint szűz lány a koszorút”.¹⁸⁸ A szóláshasonlat értelmezéséhez azt is tudni illik, hogy a régiségben – a hagyományőrző vidékeken még a XX. században is – a már nem szűz leányok nem esküdhettek (mirtusz- vagy csinált virág)koszorúval vagy fátyollal a fejükön.

8. Felolvasták néki a leckét¹⁸⁹

Jelentése: megszidták, kioktatták, erkölcsi tanítást kapott.

179 *Uo.*, I, 31.

180 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 1420.

181 DUGONICS, *i. m.*, I, 31.

182 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 1340.

183 DUGONICS, *i. m.*, I, 31.

184 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 1379, vö. BARANYAI DECSI, *i. m.*, 1598; KOVÁCS PÁL, *Magyar példa, és Köz Mondási*, Győr, 1794, 149.

185 DUGONICS, *i. m.*, I, 32.

186 SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 893.

187 DUGONICS, *i. m.*, I, 31.

188 KRESZNERICS FERENC, *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*, 1–2, Buda, 1831–1832 c. gyűjteményéből idézi SZEMERKÉNYI, *i. m.*, 893.

189 DUGONICS, *i. m.*, I, 25.

9. Megmosták szappan nélkül¹⁹⁰

Jelentése: megszidták. Mai szóhasználatban: „Jól megmosták a fejét”. Verés értelemben l. még a I. 6. szókép magyarázatát.

10. Jól megborsolták néki a levet¹⁹¹

A régies, kiveszett szólás általános jelentése: kellemetlenséget okoztak valakinek. (Vö. a „Borsot törni az orra alá” szólásmondással. A bors ugyanis a régi magyar konyha elengedhetetlen fűszere volt, ám ha túl sokat tettek belőle az ételbe csípőssé, ehetlenné vált.) A szólást „Jól megborsolták néki / neki a levet” formában, derekasan elverték jelentéssel több gyűjteményben is feljegyezték. Dugonicsnál hasonló jelentésben ilyen (leves-)étellel kapcsolatos megszépítő szóképeket találunk még: „Rosz ízű falatokat tálalgattak elébe”;¹⁹² „Meg adták levét a’ koncnak”; „Oda várnak a’ fekete lévre”.¹⁹³ (Változatát lásd ugyanitt 12. számmal.)

11. Megtalálták az erét

Szemerkenyi megtalálták a fájó pontját, rájöttek arra, hol a gyengéje’ jelentéssel idézi ezt az ironikus, régies, kiveszett szólást.¹⁹⁴ Ugyanis az egyik legrégebb és leggyakoribb gyógyítási mód az érvágás volt. A jó borbély mindig a betegségnek vagy fájdalomnak megfelelő eret vágta meg. Erre utal ironikusan több más szólásmondásunk is: „Nyakán vágta meg az eret”, sőt: „Nyak borbély a’ hóhér”.¹⁹⁵ (Lásd a V. 2. idióma magyarázatát.) Dugonics a *Fejverések* között is megemlíti: „Jól meg tapogatták az erét, vér is jött belőlle.”¹⁹⁶

12. Feladták a fekete levest¹⁹⁷

Ezt mondták, ha valakivel baj, kellemetlenség történt. Változatai Dugonicsnál: „Oda várnak a’ fekete lévre.”¹⁹⁸ Szemerkenyi ’keserves sorsa van’ jelentéssel idézi ezt a sajnálkozó, kiveszett szólást Kovács Pál gyűjteményéből: „Jutott néki a fekete lévben.”¹⁹⁹ Fenyegető jelentésű közismert változata: „Hátra van még a’

190 *Uo.*; SZEMERKENYI (*i. m.*, 1253) ERDÉLYI (*i. m.*, 1851) gyűjteményéből idézi e régies, ismert szólást.

191 DUGONICS, *i. m.*, I, 28; SZEMERKENYI (*i. m.*, 902) még BALLAGI (*i. m.*, 273) és ERDÉLYI (*i. m.*, 264) gyűjteményéből idézi.

192 DUGONICS, *i. m.*, I, 28.

193 *Uo.*, I, 26.

194 *Uo.*, I, 29.; SZEMERKENYI (*i. m.*, 357) BALLAGITÓL (*i. m.*, 111) is idézi.

195 DUGONICS, *i. m.*, I, 20, a *nyakverések* témacsoportban.

196 *Uo.*

197 *Uo.*, I, 29, „Föl-adták...” formában.

198 *Uo.*, I, 26.

199 SZEMERKENYI (*i. m.*, 902) idézi KOVÁCS PÁL (*i. m.*, 168) és KRESZNERICS (*i. m.*, 14) gyűjteményéből.

fekete leves”,²⁰⁰ azaz csak ezután jön a dolgok kellemetlenebb része. A *fekete leves* nem a törökökhöz kapcsolható fekete kávé jelenté, hanem eredetileg egy sötét színű mártásféle volt a régi magyar konyhán, amit az étkezés végén tálaltak fel, s amely színét a beletört fekete vértől kapta. Ma közismert jelentését az magyar- rizza, hogy a *lé* és *leves* szavaknak más, átvitt értelmű szókapcsolatokban a ’kellemetlenség, baj’ jelentése fejlődött ki, például: *megissza a levét*, vagy a pofont jelentő *nyakleves* „Mivel a fekete leves a konyhai használatból eltűnt, az eredeti jelentése éppen az ellenkezőjébe fordult, s a gúnyos használat következtében a rosszalló értelem maradt meg” – írja Szemerkenyi.²⁰¹

13. Befűtötték a kemence száját²⁰²

Lásd a szólás rövidebb alakjának (II. 6) magyarázatánál.

14. Leforrázták, mint a kutyát²⁰³

Ez a régies, ritka szóláshasonlat Királyi kéziratában valószínűleg „megalázták” jelentésben szerepel, annál is inkább, mert a korabeli szóbeliségben van ilyen topikus változata is: „Alázatos, mint a leforrázott kutya.”²⁰⁴

15. Egy szálig kifizették az adósságot²⁰⁵

Magyarán: megkapta, amit megérdemelt. Hasonló jelentésű gúnyos szólásmondás Dugonicsnál a „Farával fizette a’ bért”,²⁰⁶ mely egyértelműbben utal a verésre, illetve egy még nagyobb büntetésre: „Akasztófán rották le a’ rovást”.²⁰⁷ A rováspálcákat régen – egyebek között – a kocsmabeli adósságok nyilvántartására használták.

16. Az aranyból se lesz gyűrű, ha meg nem verik²⁰⁸

Jelentése: még az értékes dolgokon is van javítani, formálni való, illetve túrni kell a rosszat, a kellemetlent is. „A gyermeknek mondatik a büntetés után.” Ez a szólás tulajdonképpen a régi pedagógia alapja, a fizikai bántalmazás megideologizálása, az a tévhit, hogy a verés megjobbít. Változata: „Az aranyból nem leszsz gyűrű, ha tsak öszve nem verik.”²⁰⁹

200 DUGONICS, *i. m.*, I, 31.

201 SZEMERKENYI, *i. m.*, 919.

202 DUGONICS, *i. m.*, I, 29.

203 *Uo.*, I, 30.

204 *Uo.*, I, 50.

205 *Uo.*, I, 31.

206 *Uo.*, I, 15.

207 *Uo.*, I, 216.

208 *Uo.*, I, 32.

209 SZEMERKENYI (*i. m.*, 65) számos változatát idézi, például KOVÁCS (*i. m.*, 65.), KRESZNERICS (*i. m.*, 24).

Függelék

A Királyi-kézirat eufemizmusai eredeti csoportosításban, betűhíven

A hát verések²¹⁰ (8a)

1. Megsimogatták a szömörcsös hátat
2. Somfa hájjal kengették a háti bőrt
3. Legyalúlták a háti dombot
4. Le se fektették, mégis jól megverték
5. A famennykő ütötte meg a hátát
6. Inge mocskát kiszappanyozták

A far verések (8a–b)

1. Meg lapították a farát
2. Farából fejébe verték az eszét
3. Ki poroszták [!] a nadrágot²¹¹
4. Meg atták bélését a posztónak
5. Farával fizette a bért
6. Be fűtettek néki²¹²
7. Nem szeretnék bolhája lenni
8. Nem szeretnék tetűje lenni gatya ránczában
9. Nem szeretnék bőrében lenni
10. Meg ültették vele a piacon a fa lovat²¹³
11. Le tsépelték, mint a tót búzát
12. Fa hájjal kenték meg a farát
13. Meg látogatták nemes fundussát
14. Ki bolházták a gatyát
15. Le fektették a deres lóra
16. Meg pirították a fár grofokat
17. Mogyorófa olaj, furcsa olaj
18. Ugy meg van verve, mint a tsap
19. Ki szelelték a nadrágot
20. Meg hamuszták fárát égetlen²¹⁴ hamuval

210 Jegyzeteimben sehol nem szerepel az 1. témacsoport. A szólásmondások felsorolása a 2-sel kezdődik.

211 Ugyanez teljesebb alakban, szóláshasonlatként szerepel a 13a oldalon, a *Más büntetések* között.

Ugyanebben a csoportban szerepel egy másik, képileg azonos idióma a nadrág „kiszzelelése” is.

212 Ugyanez teljesebb formában szerepel a 13a lapon is.

213 Tulajdonképpen nem ebbe a csoportba való, hanem a „más büntetések” közé.

214 Tollhiba: farát égetlen hamuval.

Nyakverések (9b)

1. Nyakra főre szakad a gonosz
2. Elkapta a nyaklevest
3. Csiklandós a nyaka, nem szenved a kötelet²¹⁵
4. Nyak borbély a Hóhér

Fej verések [értsd: lefejezés] (9b)

1. Örökre kötötték be szemeit
2. Úgy letsapták a fejét, mint a káposztát
3. Fejét immáron nem vakarhatta
4. Fővel jött e világra, de fejetlen ment ki

Föl akasztás (9b–10a)

1. A Vármegye temettette el
2. Ki tötték a szellőre
3. Úgy lóg, mint az akasztott ember
4. Meg fúlt a hóhér madzagán
5. Nem éri lába a földet
6. Ég és föld között lakik
7. Lajtorján ment a sírba
8. Ki vitték, de a fán felejtették
9. Ott is vakarja, ahol nem visket²¹⁶
10. Ott is tapogattya a hol nem fáj²¹⁷
11. Elől víz, hátul tűz²¹⁸
12. Úgy megérdemlette a verést, mint szűz a koszorút

Fel akasztás²¹⁹ (13a)

1. A Vármegye temettette el²²⁰
2. Nem éri lába a földet²²¹

215 Tulajdonképpen nem ebbe a csoportba, hanem az akasztáshoz tartozik.

216 Jelentése: botozás, verés. Nem ebbe a csoportba tartozik.

217 Jelentése: botozás, verés. Nem ebbe a csoportba tartozik.

218 Jelentése: reménytelen, veszélyes helyzet. Nem ebbe a csoportba tartozik.

219 Sorszámozás nélküli csoport.

220 Ez a kifejezés már szerepelt a 9b lapon, a 6. csoportban is.

221 Ez az idióma már szerepelt az 6. csoportban is.

3. Lajtorján ment a sírba²²²
4. Fel magasztalták az ég felé
5. Ki vitték, de a fán felejtették [!]²²³
6. Fán száradt tsuka
7. Ki tettik a szárító fára
8. Pap volt halálán, de nem temetésén

Más büntetések (13a)

1. Fel olvasták néki a leczkét
2. Meg mosták szappan nélkül
3. Jól meg borsolták néki a levet
4. Meg találták az erét
5. Fel adták a fekete levest
6. Ki poroszták nadrágját, mint a lisztes zsákot
7. Be fütötték a kemence szájját
8. Leforázták, mint a kutyát
9. Ott is vakarja, a hol nem viszket²²⁴
10. Ott is tapogattya ahol nem fáj
11. Egy szálíg kifizették az adósságot
12. Az aranybul se lesz gyűrű, ha meg nem verik

222 Ez az idióma már szerepelt az 6. csoportban is.

223 Ez az idióma már szerepelt az 6. csoportban, de *í*-zés nélküli igealakkkal.

224 Ez és a következő idióma már szerepelt a 6. csoportban, jöllehet egyik sem volt odavaló.